

S.M.Qənizadənin maarifçi konsepsiyası və islam dünyagörüsü

**Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru**

I HİSSƏ

**S.M.Qənizadənin “Məktubatı-
Seyda bəy Şirvani” dilogiyası**

VI YAZI

**“Gəlinlər həməyili”nin fəlsəfəsi
və ideyası**

Romanın fəlsəfəsi və əsas ideyası qəhrəmanın daxili düşüncələri vaistəsile açıq tendensiya ilə verilir: “İnsan muxtəss qabili-uns bir zatdan ibarət ikən, hər bir fərd bağı əfrad ilə ünsiyət tutması müvafiqi-təbiətdir. Hər bir insan hala tüfəliyiyətdə ən əvvəl öz əqrəbası ilə üns tutarkən, sonra tədric ilə qonum-qonşulardan dil-dilə, könül-könülə dəyişib, yavaş-yavaş həmdərdliyə qoşulur. Hala səfər görməmiş bilmər bir şəxs, yəni kəmal cəhəticə tüfəliyiyət dərəcəsində qalmış bir naqış əger hamı aləmi öz vətənində və ya hamı insanı öz millətində görərsə, əcəb deyil, çünki zəif göz uzaq görəz. Amma bu əmrə bərəks əhli-bəsarət hesab olunan şəxslər elm-halı ilə insaniyyət dövrəsin tamam etdiklərində axır arif söyləmiş mətləb üstündə qərar tutarlar, yəni “küreyi-ərz vətənim və insaniyyət millətimdir”, deyibən farsdan tutmuş Çinəcə və Hinddən tutmaş Finəcə hümmət Buraqın çaparaq, hamı insanları üxüvvətkəməndi ilə bir-birinə bağlamaq istərlər. Bərəkallah belə şəxslər! Amma nəuzibillah, əger təəssüb qəsavəti ürkədə rəng tutmuş ola, elmlı şəxs əger müttəəssib isə təşbihən kəskin qılıncı zalim kibidir ki, mərifət seyqəli ilə təəssüb qılıncın suladıqda daha haqq-na-haqq gözləməyib, hamı insanı bir firqəyə qurban etmək istər!”.

Bu məlahizələr bəzi tədqiqatçıları belə bir qənaətə gətirmişdir ki, Seyda bəyə millətçilik düşüncəsi yaddır və o “bəşəri qardaşlıq” ideyasının təbliğ edir. M.C.Cəfərov yazırdı: “kəlinlər həməyili” əsərinin qəhrəmanının dili ilə S.Qənizadə yazdı: “Gürreyi-ərz vətənim, insaniyyət millətimdir” (Cəfərov M.C.Azərbaycan ədəbiyatında romantizm. Bakı.1963.s.113). F.Hüseynov da Seyda bəyin məlahizələrini M.C.Cəfərovlə eyni prizmadan şərh edir: “Seyda bəy insanlar arasında milli, dini, irqi fərqli əleyhinədir. Onun başlıca şüarı budur: “küreyi-ərz vətənim və insaniyyət millətimdir” (Mir Cəlal,F.Hüseynov. Göstərilən əsəri.s.291). X.Məmmədovun da məsələyə münasibəti sələflərininkindən fərqlənmir: “Seyda bəy dini təessübdən,

irqçılık və millətçilik hisslerindən azad bir ziyalıdır” (s.136).

Bu məlahizələrin hamisində Seyda bəyin fikirləri təhrif olunur. Seyda bəy nə mütləq mənada millətçidir, nə də mütləq mənada insaniyyət tərəfdarı. Onun millətçilik anlayışı insaniyyət anlayışı ilə tamamlanır və yaxud əksinə. Seyda bəyin millət və insaniyyət haqqında daxili nitqi dialoji xarakterlidir, yalnız öz mövqeyinin ifadəsi deyil. Bu nitqdə millət və insaniyyət anlayışlarına fərqli baxışlar ümumiləşdirilir. O, ictimai fikrin tarixində və çağdaş zamanda bu anlayışlara baxışları şərh edir. Bu baxışlar isə fərqlidir. Seyda bəyə görə, bir qismi insanlar “hamı aləmi öz vətənində və ya hamı insanı öz millətində görər”. Bu, qatı millətçilik anlayışdır, mahiyyətə bütün insanlığa qarşı durur və insanın öz millətini bütün millətlərin fövqündə görməsi kimi xəstə psixologiyaya söykənir. Erməni millətçiliyi bunun bariz nümunəsidir. Seyda bəy bu cür millətçiliyi qəti şəkildə rədd edir və onu “zəif gözün uzağı görməməsi” ilə müqayisə edərək, milli məhdudluğa qapılıb qalmaq kimi şərh edir. Seyda bəy bir qismi insanların “küreyi-ərz vətənim və insaniyyət millətimdir” düşüncəsi ilə yaşadığını fərqləndirir. O, bu baxış sistemini qəbul edir, hətta onu alqışlayır, lakin bir şərtlə. Seyda bəyin qəti inamı budur ki, “küreyi-ərz”in “vətənə” çevrilməsi təbii yolla baş verməli, ictimai sürürun yüksəlişi ilə əldə edilməli və bu işdə zorakılığa yol verilməməli, “hamı insanı bir firqəyə qurban etmək” məqsədi daşımamalıdır. Yəni “küreyi-ərz”in vətənə çevrilməsi, “insaniyyət”in “millətə” çevrilməsi prosesi milli özünəməxsusluğa qarşı çevrilməməli, milli tərəqqinin yüksək səviyyəsi ilə əldə edilməlidir. Seyda bəy “hamı insanı bir firqəyə qurban etmək” istəyini “kəskin qılınclı zalimlik” adlandırır və qəti rədd edir. Buradaki söhbətin məğzini, təxminən, romanın yazılımasından bir qədər sonra almanın faşizminin, yaxud sovet rejiminin insanlığa bəslədiyi münasibətlə müqayisə etmək olar. Beləliklə, qəti qənaətə gəlmək olar ki, “küreyi-ərz vətənim və insaniyyət millətimdir” baxışını Seyda bəy “hamı insanı bir firqəyə qurban etmək” istəyini rədd edərək qəbul edir. Bu isə o deməkdir ki, hər bir millət tərəqqi yolu ilə “küreyi-ərz”i öz vətəninə çevririr, öz millətinin mənafeyini insanlığın mənafeyi ilə birləşdirir. Seyda bəyin dünyagörüsü haqqında deyilənləri konkretləşdirək, belə alınır: milli tərəqqi yolu ilə küreyi-ərzin vətənə çevrilməsi, beləliklə ayrı-ayrı millətlərin və insanlığın mənafeyinin bir-birini tamamlaması ideyası.

S.M.Qənizadənin qəhrəmanının göldiyi bu qənaətin, əsərin ideya xəttinin fəlsəfəsi nədir? Seyda bəy daxili nitqinin davamında bu məsələyə də aydınlıq gətirir: “Güman edirəm ki, millət və məzhəb ixtilafi hərgiz üxuvvətə mane ola bilməz,çünki üxüvvət üçün əger bir şərt var isə, yəqin ki, həmməzəhəblik və ya həmmillətlilik deyil, insaniyyət və həqqaniyyətdir. Zira ki, insan var ikən millət yox idi və həqqaniyyət var ikən məzhəb yox idi. Hər bir millət bəni-insandan bir cüvə ikən, millətpərəstlik həm ümumi insaniyyətdən bir cüvə kibidir və habelə hər bir məzhəb fərcəhəticə həqiqət yolunun bir qolu ikən, məzhəbdarlıq həm həqsünəşliğin bir cüvənə mütabiət kibidir. Axır etiqad etməlidir ki, millət və məzhəb təəssübü xilqəti-

aləmdə zati deyil, bəlkə arizidirlər və bərəks insaniyyət və həqqaniyyət zati-bəşərdə xəvassı-əzəlidirlər. Bəs arizi-xəvass, yəni millət və ya məzhəb təssübü əgər zati xəvassə, yəni insaniyyət və həqqaniyyətə qələbə edərsə, yenə axırda zəfər təbiət tərəfində olsa gərəkdir...Necə ki, təşbihən əgər bir məvad üstündə arizi rəng əslə rəngdən tünd və şəffaf olarsa, lakin yenə axırda həmin arizi rəng zayıf, amma zati rəng bağı qalır. Bu əlzam ilə hökm etmək olur ki, imdiki xudbinlik əsrimizdə əgər millətpərəstlik insaniyyət üzrə fayiq gəlirsə, bəs yəqin səbəb təribiyəmizin nəsəvəbligidir ki, öz vaxtında bərəhmə olasıdır, zira ki, heç bir cüzi öz küllisində fayiq olamaz. İnsaniyyəti atib millətə yapışmaq və ya həqqaniyyəti atib məzhəbi tutmaq eyni

gəlmək olar. Bu məlahizələrde:

- Seyda bəyin insaniyyət və millət münasibətləri haqqında fikirlər təhrif olunur;
- Həqqaniyyət anlayışının məzmu-nu düzgün başa düşülmür;
- Seyda bəyin dinə və məzhəbə münasibəti eyniləşdirilir;
- İnsaniyyət və millət münasibətləri kontekstində Seyda bəyin dinə verdiyi rol təhrif edilir.

Bütün bunların nəticəsində, ədəbiyyatşunaslıq Seyda bəyin maarifçi görüşlərinin mahiyyətini əks etdirən daxili nitqi ilə əsərin süjet xətti və sujet xəttini genişləndirən, kompozisiya sistemində yer alan əhvalat və obrazlar arasında əlaqəni görə bilmir. Halbuki əsərin bütün bədii sistemi bu daxili nitqde ifadə olunan dünyagörüşünün, müəllif mövqeyinin, bütövlükdə əsərin fəlsəfəsinin bədii ifadəsindən ibarətdir. Ona görə də, öncə, Seyda bəyin daxili nitqinin mahiyyətini açmağa çalışaq.

S.M.Qənizadə insanlığın çıxış yolu “uxuvvət”də görür, insanların “uxuvvət” şəraitində yaşamاسını zamanın diktə etdiyi zərurət hesab edir. “Uxuvvət” dini anlayışdır və mənası “qardaşlıq” deməkdir. Seyda bəyin düşüncələrində yer alan “bütün insanların qardaşlıq şəraitində yaşamاسının vacibliyi”, başqa sözə, “bəşəri qardaşlıq” ideyasının ilkin mənbəyi Qurani-Kərimdir. Onun Qurani-Kərimdəki ifadəsi aşağıdakı kimidir: “Həqiqətən, möminlər (dində) qardaşdırırlar” (Əl-Hucurat surəsi, 10-cu ayə).

XX əsr Azərbaycan romantizmində bu ideya geniş təbliğ olunmuşdur. A.Şaiqin “Həpimiz bir günəşin zərrəsiziz”, M.Hadinin bir çox şeirləri “uxuvvət” ideyasını təbliğ edir. A.Şaiqin:

Həpimiz bir günəşin zərrəsiziz,
Həpimiz bir yuva pərvərdəsiziz...
Uzadın dəsti uxuvvət, sixalı,
Rişeyi-zülmü, nifaqı yıxalı.

M.Hadinin:

Bir cənnəti-uxuvvət edək bağlı aləmi,
Dəfn eyləyək məzəri-ədəmdə ədavəti
- misralarında təbliğ olunan ideya
öz başlanğıcını İsləm ehkamlarından
götürür. Qurani-Kərimin Ali-İmran su-rəsində (103-cu ayə) möminlərin qardaşlığı daha əhatəli şərh olunur: “Ha-miliqlə Allahın ipinə (dininə, Qurana) möhkəm sarılı və (firqələrə bölünüb bir-birinə) ayrılmayıb. Allahın si-ze verdiyi neməti xatırlayın ki, siz bir-birinə düşmən ikən o sizin qəlb-lərinizi (İsləm ilə) birləşdirdi və onun neməti sayəsində bir-birinizlə qardaş oldunuz”.

Maraqlıdır ki, İsləm dini “uxuvvət” - bütün insanların qardaşlığı ideyasını necə gerçəkləşdirir?

Məsələ burasındadır ki, Qurani-Kərimin nazil edilməsi ilə bəşəriyyətin, bütün insanların qarşısına müsəlmanlılığı qəbul etmək, Qurani-Kərimə iman gətirmək funksiyası qoyulur. Bu, əlbəttə, Tövratdan və İncildən imtina deyil. Qurani-Kərim “özündən əvvəl-kiləri (Tövrati və İncili) təsdiq” edən (Yunis surəsi, 38-ci ayə) kitabdır. Qurani-Kərimdə məsələ belə qoyulur: Mömin yəhudü onlar üçün nazil edilmiş Tövrata inanmalıdır. Mömin xaç-pərəst də onlar üçün nazil edilmiş İncilə inanmalıdır. Lakin Qurani-Kərimin nazil edilməsindən sonra mömin yəhudü Tövrata və Qurani Kərimə, mömin xaç-pərəst isə İncilə və Qurani-Kərimə inanmağa və iman gətirməyə borcludur.

(Davamı 7-ci səhifədə)

xüsünətdir. Millət təəssübü ilə insaniyyət təklifin ayağa salan mütəəsib, həqqə, o qissəyə bənzər ki, ismətkarlılığı ilə ayağindakı zircaməni çəkib çadra əvəzinə başına örter”.

Ədəbiyyatşunaslıqda Seyda bəyin bu fikirlərinin əsil mahiyyəti açılma-mış, çox vaxt birtərəfli başa düşülmüşdür. M.C.Cəfərov Seyda bəyin məlahizələrini ümumiləşdirərək onun məğzini belə ifadə edir: “Söz yox ki, bu görüş mütərrəd “ümumi məhəbbət” ideyası ilə birləşən xırda burjua humanizmi idi” (Göstərilən əsəri.s.113).

F.Hüseynovun aşağıdakı məlahizəsi də bu birtərəfliyin bariz nümunəsidir: “O (Seyda bəy - T.S.) insanların din, məzhəb, milliyət naminə birliyə yox, insanlıq, qardaşlıq, haqqı işi uğrunda birləşməyə çağırır” (Mir Cəlal,F.Hüseynov.s.291).

Seyda bəyin fikirlərinin birtərəfli və çox vaxt da təhrif olunmuş şəkildə təqdiminin bir səbəbini də onun dilində işlənən anlayışların məzmununun düzgün başa düşülməməsi ilə izah etmək olar. Məsələn, F.Hüseynov “həqq-qənəyyət” anlayışını “haqq işi” məzmununda, ədalət uğrunda mübarizə ki-mi başa düşür.

X.Məmmədovun da “insaniyyət və həqqaniyyət” anlayışlarına “insanlıq və haqpərəstlik” kimi açılış verməsi mahiyyəti ifadə etmək gücündə deyil. Tədqiqatçının aşağıdakı məlahizəsi də Seyda bəyin fikirlərinin əsas məğzini, fəlsəfəsini ifadə etməkdən uzaqdır: “Lakin bir maarifçi kimi dini ağlın mühəkiməsinə verdikdə belə bir qənaəti geniş təbliğ edir ki, din və məzhəb insanlar arasında dostluq və münasibət üçün heç bir vaxt manə ola bilməz. Çünkü, “insanlıq və həqqaniyyət” təbii surətdə mövcuddur, din və məzhəb sonradan, sünə şəkildə yaradılmışdır” (s.187). Seyda bəyin yuxarıda verilən sitatda ifadə olunan mövqeyinə tədqiqatçıların münasibətini ümumiləşdirərək, aşağıdakı qənaətlərə

(Əvvəli 5-ci səhifədə)

Qurani-Kərimin əl-Qəsəs surəsində “(İki kitaba - Tövrata və Qurana inanınlar)” a “iki dəfə mükafat veriləcəyi” bəyan olunur (54-cü ayə). Qurani-Kərimdə Allahın six-six insanlara müraciət edərək, onları İslama dəvət etməsi və Qurani-Kərimə iman gətirmələrinin vacibliyini bildirməsi bəşərin nücat yolunun Qurani-Kərimdən keçdiyini göstərir. Əl-İsra surəsində deyilənlər (ayə 92) bunun təsdiqididir: “(Ey insanlar!) Həqiqətən bu tövhid dini olan İslam) tək bir din olaraq sizin dininizdir. Mən də sizin rəbbinizəm. Buna görə də yalnız Mənə ibadət edin!” “(Ey insanlar!)” xitabi ilə bu məzmunda nazil olan ayələrin sayı Qurani-Kərimdə kifayət qədərdir.

Elə isə, ortaya belə bir məntiqi sual çıxır. Əgər Xristianlıq da, İudaizm də “Allahın vəhdənəyyəti” ni tanıyan dirlərdirsə, İncil və Tövratın da əsasında Tövhid dayanırsa, onda İslam dininin gelişisi, Qurani-Kərimin nazili hansı ehtiyacdən doğdurdu? Qurani-Kərimdə İslam dini nə üçün “bütün dirlərdən üstün” (Əl-Hucurat surəsi, 28-ci ayə) elan olunur? Nə üçün Qurani-Kərimdə İslam dininə “Allahın əsl tövhid dini olan İslam dini” (Yasin surəsi, 4-cü ayə) kimi xarakteristika verilir?

Əslində bunun cavabı çox sadədir. Xristianlıq və İudaizm Tövhid dirləri olaraq bəşəriyyətin müəyyən qismini əhatə edirdi. İslam dini monoteist dirlərin tərəfində yeni və sonuncu mərhələdir. İslam dininin xristianlıq və İudaizmdən fərqli, əsas cəhəti onun bütün bəşəriyyəti əhatə edən din kimi nazil edilməsidir. Qurani-Kərimdə İslam dininə xristianlığa və İudaizmə paralel, onlarla eyni statuslu din kimi yanaşılmır. Qurani-Kərim İslami yer üzündəki insanların müəyyən bir qismini (Xristian və İudaizm dirlərində olduğu kimi) əhatə edən Tövhid dini kimi təqdim etmir. Qurani-Kərimdə “müsəlman” anlayışı “Allaha təslim” mənasını verir, bir olan Allahi tanıyanların hamısı müsəlman kimi qəbul edilir. Məhz bu məntiqlə Əl-İsra surəsində elan olunur: “Həqiqətən, bu Quran (bütün bəşəriyyəti) ən doğru yola (İslama) yönəldir...” (9-cu ayə).

Deməli, Qurani-Kərimə Allahın verdiyi daha böyük dəyərin arxasında sonuncu müqəddəs kitabı bütün insanları Tövhid (bir olan Allaha inam) ətrafında birləşdirməsi missiyasıdır. İslam dininin üzərinə düşən bu missiya Qurani-Kərimdə dənə-dənə təsdiq olunur: “(Ya Rəsulum!) Biz (Quranı) sənə haqq olaraq, özündən əvvəlki kitabı (bütün ilahi kitabları) təsdiq edən və onu qoruyan (və ya onların doğruluğuna şahid) olaraq endirdik. Sən onların arasında Allahın nazil etdiyi (Quran) ilə hökm et... Hamınının axır dönüsü Allahadır...” (əl-Maidə, 48-ci ayə).

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, Tövratın və İncilin əsasında dayanan Tövhid inancı Qurani-Kərimdə tamamlanır və yer üzünən bütün insanlarına aid olur. İslama Tövhid bütün insanları birləşdirir. Qurani-Kərimin fəlsəfəsi də bu birləşdiricilik missiyasında meydana çıxır. Deməli, “bəşəri qardaşlıq” - “insaniyyət” ideyasının əsasında “Qurani-Kərim hökməri” dayanır.

Seyda bəy “üxüvvət”in gerçəkləşməsi üçün “insaniyyət və həqqaniyyət”i əsas şərt hesab edir. Bu iki anlayış Seyda bəyin düşüncəsində vəhdətdə alınır, buna görə də bir şərt kimi irəli sürürlür. Yenə

də təkrar edirik ki, “insaniyyət” dedikdə “insanlıq” - bütün bəşər nəslə başa düşülür. Bəs, “həqqaniyyət” nə deməkdir?

S.M.Qənizadənin bədii təfsirində “uxuvvət”də dinin oynadığı rol “həqqaniyyət” şəklində yer alır: “... Çünkü uxuvvət üçün əgər bir şərt var isə ... insaniyyət və həqqaniyyətdir”. Həqqaniyyət “haqq olan” dinin yoludur və bu din İslamdır. Qurani-Kərimin ən müxtəlif surələrindeki çoxsaylı ayələrdə bu məsələyə aydınlıq gətirilmişdir: “Allah yolunda (haqq olan) din, əlbəttə, İslamdır” (Ali İmran surəsi, 19-cu ayə); “...Müsəlman olanlar haqq yolunu axtarıb tapanlardır” (Əl Cinn surəsi, 14-cü ayə). Yasin surəsində (4-cü ayə) oxuyuruq: “Doğru yoldasan. (Doğru yol üzrə göndərilən peyğəmbərlərdən... Allahın əsl tövhid dini olan İslam dinindəsən. Bu yolu tutub gedən haqqaya yetişər)».

S.M.Qənizadəyə görə, insanlıq “haqq yol” ilə gedərsə, “uxuvvət” gerçəkləşə bilər. Yazıçıya görə, uxuvvətə gedən yolun “insaniyyət və həqqaniyyət”dən keçməsi şərtidir. Lakin bu “məzhəb və millət” anlayışlarının inkarı demək deyil. “İnsaniyyət”lə “millət”in, “həqqaniyyət”lə “məzhəb”in nisbəti tam ilə hissənin, küll ilə cüzin nisbəti kimidir. Buna görə də, “insaniyyət”lə “millət”in, “həqqaniyyət”lə “məzhəb”in qarşı-qarşıya qoyulması və yaxud ikincilərə üstünlük verilməsi yolverilməzdir. S.M.Qənizadə “uxuvvət”-də “millət”in də, “məzhəb”in də yerini görür, bu yer tamda hissənin, külldə cüzin yeri kimidir. S.M.Qənizadəyə görə, milli hissə insanlıq hissindən, məzhəb təəssübü dini təəssübdən üstün tutularsa, bu yanlışlıq olar və bizi yanlış yola aparar. Yazıçı hesab edir ki, yalnız məzhəb və millət təəssübü ilə heç bir uğur əldə etmək olmaz, çünkü “heç bir cüzi öz küllişinə fayiq olamaz”. Demək, üzərimizə düşən vəzifə insaniyyətdə millətin, həqqaniyyətdə məzhəbin yerini düzgün dərk etmək, cüzin küllə qovuşması, hissənin tamda yerinə tapması ilə yaşayışımızın harmoniyasını təmin etməkdir. Bəs biz, həyatımızın - yaşayışımızın bu harmoniyasını necə təmin edirik? S.M.Qənizadə bu suala “Gəlinlər həmayili”ndə bədii təsvirin - analitik təhlilin həm təsdiq, həm inkar pafosu ilə, həm əsas süjet xəttində reallaşan hadisələr və obrazların estetik yükü ilə, həm də bu süjet xəttinə qoşulan yardımçı xətlər, epizodlar vasitəsi ilə cavab verir. Buna görə romanı maarifçi görüşlərin tribun ifadesi hesab edən ədəbiyyatçunaslıq görüşləri ilə razılışmaq çətinidir: “Məzmunundan göründüyü kimi, müəllif oxucuya yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaq üçün romanın Şeyda bəy - Sofya Mixaylovna xəttini bir növ xıtabət kürsüsünə çevirmişdir.

Sanki o, xıtabət kürsüsündə dayanıb, ailədə yüksək əxlaqi kateqoriyanın mahiyyəti haqqında mühazirə oxuyur - qadına alçaq nəzərlə baxmaq, başqalarının namusuna xəyanət etmək kimi mənfur niyyətləri pisləyir, qarşılıqlı məhəbbət, sədaqət və etimada əsaslanan müqəddəs ailə prinsiplərini təbliğ edir” (A.Zamanov.s.140). Romanın xüsusən əsas süjet xəttini - Seyda bəy - Sofya Mixaylovna münasibətlərini “yüksək əxlaqi kateqoriyanın mahiyyəti haqqında mühazirə” materialı kimi təqdim etmək özünü doğrultmur.